

Dermatologie...

Kijken naar het uiterlijk zichtbare en innerlijk onzichtbare

DR. K. GILL

De huisarts met een gemiddelde praktijk heeft de zorg over 4,5 bunder huid. Op dat „terrein” verricht hij zijn werk, in een paradoxale cultuur die enerzijds door een gaafheidscultus, anderzijds door een aanrakingstaboe wordt gekenmerkt. Een essay.

Een „terreinverkenning”

Schikt u daer nae, dat gy 't geene gy alreets weet, wel leert in 't werk te stellen, zoo zult gy de verborgentheden daer gy nu nae vraegt, tijts genoeg ontdekt zien.

Rembrandt (1606-1669)

Per 1 januari 1980 telde ons land 14.100.000 inwoners en waren er 5468 huisartsen werkzaam. Het huidoppervlak van de volwassene bedraagt ongeveer 16.000 cm². Een eenvoudige berekening leert – als we gemakshalve alle Nederlanders tot volwassenen rekenen – dat de huisartsen bij elkaar de zorg hebben over 22,5 km² huid, dat is ongeveer de oppervlakte van de gemeente Leiden. Voor de huisarts met een gemiddelde praktijk van 2800 zielen is dat bijna 4,5 hectare huid, even zichtbaar en observeerbaar in de loop des tijds als raadselachtig. Over een klein vak gesproken...

In de modaliteiten van de huid zijn tast-, warmte-, koude- en pijnpunten te onderscheiden. De verdeling van de ongeveer 600.000 tastpunten is – evenals die van de temperatuurorgaantjes – zeer ongelijk: de tongpunt, de lippen en de vingertoppen zijn hiervan rijkelijk voorzien. Het gevoel van kriebelen (*tickle*) en jeuk (*itch*) zou bepaald worden door respectievelijk gelijke prikkeling van tastpunten en voortdurende, zwakke prikkeling van de pijnpunten. Het zijn neurofysiologische processen waarbij de persoonlijkheid van de patiënt mede een rol speelt. Het uiterlijk van de huid wordt slechts door enkele elementen bepaald, namelijk de vijf lagen die op het corium rusten. Zij vertonen variaties in dikte, pigmentatie en beharing, alsmede in de functie van de zweet- en talgklieren. Veranderingen in deze

elementen kunnen een bonte mengeling van fysionomieën en aandoeningen opleveren.

De huidlijsten aan de volaire zijde van de vingertoppen vertonen een zodanige persoonlijke tekening, dat alleen hiermee al de identiteit van het individu kan worden bepaald. Alleen eenenigge tweelingen maken hierop een uitzondering: zij hebben meestal volledig gelijke vingerafdrukken en vertonen bij hoge uitzondering elkaars spiegelbeeld.

Volgens de gegevens van de Continue Morbiditeitsregistratie van het Nijmeegs Universitair Huisartsen Instituut bedraagt de incidentie van ziekten van de huid en het onderhuidse bindweefsel 15 procent. De huisarts ziet per week ongeveer vijftien patiënten met een nieuwe huidaandoening en per jaar ongeveer vier tot vijf keer een nieuwe patiënt met psoriasis (*Van Es*).

De huid aan de werkelijkheid ontstegen

De betekenis van een orgaan van het menselijk lichaam wordt niet alleen bepaald door de lokalisatie, de functie en de frequentie waarmee ziekten, klachten of aandoeningen worden gepresenteerd. Vorengenoemde feiten over de anatomie en fysiologie zeggen nog niets over de huid als expressie-orgaan van emoties, communicatie en erotiek (*Musaph*), over de betekenis van de huid ten aanzien van de integriteit van de persoon en over de subjectieve beleavingswereld van de huid. Over zo'n beleving van de huid schreef Shakespeare (1564-1616) in *Henry IV*: „My skin hangs about me like an old lady's loose gown”. Zij zeggen evenmin iets over huidaandoeningen als psychosociale deficiëntieziekte (*Weijel*) en de nood waarin de patiënt kan verkeren door jeuk, schil-

fers en pijn. Zij kunnen de mens uiterst kwetsbaar maken.

De wereld van het schaamtegedrag, waarin strelen, knuffelen en vrijen zijn verward in vermijdingsgedrag, beschrijft *Vestdijk* in *Het glinsterend pantser*. Victor heeft een geheim, waarmee hij een barrière opwerpt tussen zichzelf en zijn omgeving: „Tegen de zomer merken wij dat hij nooit zwom... hij droeg een zeer hoge boord. Zijn oren leken wat eeltachtig aan de randen”. Voor militaire dienst was hij afgekeurd. Met de „gewone licht smartelijke trek om de lippen... zei hij... dat hij nooit trouwde...”. „Zij vertelde dat zij Victor had willen betasten en dat hij dat niet had toegestaan. Hij was nogal tegen haar uitgevaren”. „Vertellen is juist de moeilijkheid...”.

De visuele – en tevens bevrijdende – ontknoping vindt in de slaapkamer plaats: „een hoogtezon... een eigenaardige geur, die aan teer deed denken”. Victor verschijnt naakt voor zijn vriend, alleen voorzien van een lendendoek. Als de pijlen in het lichaam van Sint Sebastiaan priemen de blikken van zijn vriend door de huid: „vlammen zonder zin of grond... rood... witte punten, schilfers, glinsterend... resten van zalf”. Zijn vriend, „geschokt... te ver heen voor protest... zit te snikken. Psoriasis... van jongsaf aan gehad... alles aan laten doen... ongevaarlijk en ongeneeslijk... er niet voor uit durven komen” (zie ook pagina 48).

De bizarre casus in een verhaal van *Mulisch*, waarbij de vlekjes onder de huid van Massuro uitlopen op spikkels in het gezicht en een gewichtstoename tot driehonderd kilo, een zoete houtlucht en een ademnood „net of er een romein op zijn borst zat”, zal de huisarts in zijn praktijk niet tegenkomen. Mede omdat dit *syndroom van Mulisch* de dermatologische leerboeken niet zal halen, bespaar ik de lezer de uitvoerige details van de huid van sergeant Massuro.

De allegorische patiënt die *Hamelink* ten tonele voert, vertoont aanvankelijk een erythemateus-vesiculeus nattend eczeem met de vorming van crustae. Het acute begin doet aan een allergie denken, die eerst zijn gelaat in zeer korte tijd tot een masker maakt en later zijn hele lichaam afschrikwekkend verandert. Hamelink beschrijft, behalve de huidafwijking van zijn patiënt, ook diens belevingen, verwachtingen en relationele en maatschappelijke problemen, en – niet te vergeten – de dokter: *De verwachtingen*. „De medische we-

tenschap stond voor bijna niets meer. Alles was te genezen, van iedere ziekte werd de verwekker opgespoord, doodgedrukt tussen de instrumentenvingers der doktoren"; „het was niet uitgesloten dat zijn gezicht gaver en frisser dan vroeger te voorschijn zou komen”.

Het werk. „De baas zei met een ironische nadrukkelijkheid dat er rekening met zijn afwezigheid zou gehouden worden. Geen vragen betreffende de vermoede duur of de aard van zijn ziekte”.

Bekeken. „Ik dacht dat u zo van voor de scheerspiegel weggelopen was”... „Beschimmeld bent u in elk geval”... „Nou, beterschap dermee”.

De zelfzorg. „Hij placht het vel van zijn neusvleugels met de vingers samen te persen waarna er dikke witte zwartgetopte wormpjes uit opkronkelden”... „Je moet eens indenken: ik ben met dit vel geboren:... „massa's complexen heb ik eraan overgehouden...”.

„Hij toog voorzichtig met de schaar aan het werk”... zette zijn instrument in een dikke kalkachtige substantie... „Hij trok de schaar terug en bekeek de punt. Er zaten witte korrels op. Het deed geen pijn. Hij klopte met de lussen van de schaar op zijn neus, het klonk dof, een tikje hol... Er kwam meer vocht, dun en gelig. Etter veronderstelde hij. Hij aarzelde, bette met de ruwe, droge doek heel zijn gezicht”.

Relationeel. „Ik hou van je zoals je bent, met al je oneffenheidjes en gekke gedachten... die paar pukkeltes ziet geen mens. Je kijkt alleen te veel in de spiegel”.

De beleving. „Ik voel me niet lekker. Ik ben ziek, ik ontbijt niet vanmorgen. Zijn kop zat klem in de kalk. Het viel hem op dat hij allermist een afschuw van zichzelf begon te krijgen”.

De dokter en zijn patiënt. „Zo meneer Hoonappel, en wat scheelt eraan? zei hij afwezig... De dokter snuifte even, als om de atmosfeer rond de patiënt in zich op te nemen of als inleiding tot algehele medische concentratie. Wanneer is het begonnen? Hebt u pijn?” „Er was geen spoor van de vertrouwelijkheid arts-patiënt tussen hen, dat was niets nieuws”. „Een soort eczeem naar het zich laat aanzien, zei de dokter. Juist, zei Hoonappel, gelooft u nou zelf wat u zegt? Het is inderdaad een vrij uitzonderlijk geval misschien, zei hij, gebukt over de tafel, schrijvend.” „Er is geen enkele reden tot ongerustheid”. De arts overhandigde een recept... zalf... driemaal daags. „Hij heeft mijn gezicht met geen vinger aangeraakt, dacht Hoonappel”. „Aan zijn reactie was goed te merken geweest dat hij plompverloren met een hem to-

taal onbekend ziektebeeld was geconfronteerd, wat hij had pogen te verbeteren achter geruststellende onbenulligheden”. De volgende dag: „Goeie grutjes, zei de dokter... noteerde met bevende vingers iets in een boekje, dat geen recepten bevatte, en vroeg hoe de uitwerking van de zalf geweest was. U dient onmiddellijk opgenomen te worden, zei hij met een stem die Hoonappel aan een glassnijapparaatje deed denken, hard en krassend. U lijdt aan een ernstige huidziekte... ik vreesde gisteren al dat er maatregelen genomen zouden moeten worden. Hoonappel weigert opname... Ik ben gezonder dan ooit... ik voel me uitstekend en heb het gevoel dat ik wel duizend jaar kan worden”.

Het beeld dat Hamelink vervolgens oproept, gaat in de richting van een pemphigus, die vervolgens in een algehele verstening overgaat. „Deze incorporatie gaf hem een merkwaardig en niet van voldoening ontbloot gevoel van bescherming en onaantastbaarheid”. Omdat de schrijver het ziektebeeld overschrijdt en de patiënt als een zwerfsteen tot een andere orde – de geologie – laat behoren, verstomt de wetenschappelijke discussie als „met scherpe instrumenten hier en daar schilfers van zijn kalkhuid worden afgebikt, die waarschijnlijk als monsters voor verder onderzoek moesten dienen”.

Niet alleen contemporaine schrijvers hebben zich met huidaandoeningen bezig gehouden. In het derde boek van het Oude Testament, Leviticus hoofdstuk 13, geeft Mozes een gedetailleerde beschrijving van lepra*, voornamelijk toegespitst op de fenomenologie, de hygiënische maatregelen en de religieuze rituelen. Nuanceren als oppervlakkig en dieper gelegen doffe, witte plekken, zweren al of niet met wild vlees, gewone uitslag, witte, gele en zwarte haren, lokalisaties op het hoofd of in de baard en haaruitval, stelden de priesters in staat de daarbij behorende handelingen en reinigingsvoorschriften te bepalen. „Maar indien de uitslag, naar hij kan zien, gelijk gebleven is, en daar zwart haar opgroeit, dan is de uitslag genezen, hij is rein, en de priester zal hem rein verklaren” (Lev. 13:37). Het wassen van wollen en linnen kleren en van lederwaren wordt even nauwkeurig

* Hoewel de autochtone lepra in ons land niet meer voorkomt, wordt zij door immigratie van leprapatiënten als importziekte, vooral sinds 1970, weer gezien. Tussen 1945 en 1978 zijn er volgens de Geneeskundige Hoofdinspecteur van de Volksgezondheid bijna 1200 patiënten herkend en behandeld (Lepra).

beschreven als het baden in water en het afscheren van al het haar: „zijn hoofd, zijn baard en zijn wenkbrauwen, al zijn haar zal hij afscheren” (zie ook pagina 47). De ontdekking van het Mycobacterium leprae en het Diamino-diphenylsulfonum als therapeutikum zou nog eeuwen op zich laten wachten.

Jobs lichaam zal eveneens de aandacht van artsen hebben getrokken: „Mijn lichaam is met maden en korsten stof overdekt, mijn huid klopt en ettert” (Job 7:5). Psychosociaal betekende dat: „mijn kennissen zijn mij geheel vreemd geworden... mijn nabestaanden zijn weggebleven... mijn reuk is walgelijk voor mijn stamgenoten” (Job 19:13, 14, 17).

Gegeven het feit dat de Islam een typisch Oosterse godsdienst is, terwijl in het Oosten veel huidziekten voorkomen, is het opmerkelijk dat in de Koran (*Kramers*) in slechts één hoofdstuk over de huid wordt geschreven. De huid wordt in een adem met andere zintuiglijke organen, de oren en de ogen, genoemd: „En dan, wanneer zij daar aankomen, zullen tegen hen getuigen hun gehoor en hun blikken en hun huiden omtrent wat zij bedreven hebben” (Sūra 41, 20). „En niet hebt gij, door u schuilt te houden, kunnen verhinderen dat uw gehoor en uw blikken en uw huiden tegen u zouden getuigen” (Sūra 41, 22).

De toets van het penseel

In medisch opzicht hebben konterfeitsels drie betekenissen. Ten eerste kunnen schilderijen een document zijn van de historische aspecten van een ziekte. Ten tweede kunnen zij aandoeningen van de opdrachtgever (patiënt) op pijnlijk nauwkeurige wijze visualiseren. Ten derde kunnen zij een kwaal van de kunstenaar doen vermoeden, verklaren, symbolisch „verwoorden” of louter laten zien.

De Vlaamse School (1400-1700) geeft bijvoorbeeld een antwoord op de vraag of reumatoïde arthritis in die tijd bestond. Peter Paul Rubens (1577-1640) laat op verschillende zelfportretten een deformatie van zijn linker pols zien, die op een reumatoïde arthritis zou berusten. Eenzelfde historisch document van een ziekte geeft Piero di Cosimo (1462-1521) ons van Francesco Giamberti met een arteriitis temporalis (1505). Ruim vierhonderd jaar later beschreven Horton, Magath en Brown dit ziektebeeld voor het eerst.

De Italiaanse schilder Ghirlandajo (1449-1494) maakt het ons gemakkelijk

gaaf geschilderd, dat zij naar hun aard te diagnostiseren zijn en dat daardoor een proefexcisie overbodig schijnt. Het lip-epithelioom zou geen relatie met de kal-ken pijp kunnen vertonen, „om de bon-dige reden, dat men toen nog geen pij-pen rookte”.

„Wie moest toezien hoe in de wortels, waaruit het lichaam leeft, de sappen begonnen te verdrogen, zou in de ogen-schijnlijk krachtiger toon van deze late werken iets als de triomf van de schep-pende wil over het lichamelijke wensen te zien”. Met deze treffende woorden herdacht *Georg Schmidt* de schilder en graficus *Paul Klee* (1879-1940). In 1935 vertoonde Klee de eerste tekenen van een progressieve huidziekte, scleroder-mie, die de kunstenaar parten moet heb-ben gespeeld toen de trofische stoornis-sen zich uitbreidden tot de vingers, de sclerodactylie. Deskundigen zijn van mening dat in zijn werken de beperking van de ruimte parallel gaat aan deze progressieve sclerodermie (*Chevalier*). Veel duidelijker dan bij *Paul Klee* ge-ven de schilderijen van de Nederlandse kunstenaar *Dick Ket* (1902-1940) een beeld van zijn ziekte. Aan het feit, dat aandoeningen van de nagels voorname-lijk in de dermatologische leerboeken worden beschreven, ontleen ik het recht zijn zelfportretten in de context van dit essay te bespreken. Door zijn hartkwaal was hij vanaf 1929 gedwongen thuis te blijven. Zijn zelfportretten getuigen hiervan: medicijnflesjes, cyanose van de lippen en nagels en de bekende trom-melstokvingers.

Ghirlandajo: Portrait d'un vieillard et de son petit-fils (links).

Piero di Cosimo: Francesco Giamberti (onder).

ker. Deze hartstochtelijke portretschil-der van *De grijsaard en het kind*, te zien in het Louvre te Parijs, heeft met dit schilderij van een rhinophymapatiënt een document van didactische betekenis nagelaten. *Just Havelaar* schrijft hier-over: „Een schoon, blondlokkig Renais-sance-kind... maar naar welken ouden grootvader heft het zijn aristocratisch hoofdje op en strekt 't zijn fijne handje uit? Het kind ziet echter geen verval van ouderdom, geen afzichtelijke gezwollen op den vormlozen neus, geen tandeloo-zen mond, geen plebeïsche trekken: het ziet niets dan de goedheid, die door dit afstootend masker héén schijnt!”

Zonder probleem kunnen we de neus van *Ulrich Röbling*, door *Mathias Krodel der Junge* (overleden 1618) geschilderd, eveneens van de diagnose rhino-phyma voorzien. Dit schilderij is in het Germanisches Nationalmuseum te Neu-renberg te bezichtigen.

Het schilderij *Madonna met ka-nunnik Van der Paele* van *Jan van Eyck* (ca 1390-1441) was vóór de restauratie in 1934 een staalkaart van huidaandoeningen: het gelaat van de bejaarde ka-nunnik vertoonde toen een naevus mol-le, een klein keratoom, twee naevi, een keloïd en waarschijnlijk een lipcarci-noom. Deze zijn, aldus *Deelman*, zo

Schematische afbeelding van de verschillende huidprocessen (boven): A - naevus; B - beschadiging; C - keratoom (zeer twijfelachtig); D - twee naevi; E - naevus; F - naevus; G - lipcarcinoom (waarschijnlijk).

Jan Van Eyck: *Madonna met kanunnik Van der Paele* - detail (rechts).

Wat schilderijen ons te zeggen hebben is vervat in de woorden, die bij de ingang van het Kröller-Müllumuseum te Otterlo staan vermeld:

The true artist helps the world by revealing mystic truths.

Het jeuk-krab complex

In dit globale overzicht van het uiterlijk zichtbare en innerlijk onzichtbare in de dermatologie mag een korte notitie over jeuk en krabben niet ontbreken.

Van in totaal 1675 huisarts-patiënt contacten in een jaar bleken er 110 op een jeukende aandoening betrekking te hebben. (Bremer). Dit betekent, dat één op de vijftien patiënten aan de subjectieve gewaarwording jeuk leed en waarschijnlijk ook het objectief vast te stellen fenomeen krabben zal hebben vertoond. Het is aannemelijk dat een deel van deze 110 patiënten met het multiconditioneel gedetermineerde fenomeen jeuk te kort is gekomen in het huidcontact met de moeder (borstvoeding, knuffelen, hechtgedrag). In het kader van de genese van het constitutioneel eczeem spreekt Spitz zelfs van de psychotoxische attitude van de moeder. Het is evengoed denkbaar dat er patiënten bij waren, bij wie agressie en conflicten als triggerfenomeen aan de jeuk voorafgingen en voor wie de huid als expressie-orgaan diende. Zij leden aan „zenuwen”, een pruritis psychogenica, en vroegen meer om een psychische make-up dan om zalf.

De betekenis van de huid als erotisch orgaan werd reeds kort aangestipt. *Musaph* heeft gewezen op de betekenis van de tactiele deprivatatie, die de infantiele masturbatie kan belemmeren. Krabben kan een equivalent van masturbatie zijn, het „onanisme pruritique” of het „onanisme cutané” van Jacquet. De pruritus anogenitalis, in 1953 door *Musaph* en *Prakken* beschreven, duidt op een jeuk zonder zichtbare huidveranderingen. Vanzelfsprekend zijn hierbij schaamluis, oxyuren, scabies, lichen ruber, psoriasis, eczeem, fistels, fissuren, hemorroiden, carcinomen, enzovoort, alsmede diabetes en fluor vaginalis door onderzoek uitgesloten. De oorzaak zou in „onbewuste, onopgeloste psychische conflictsituaties zijn gelegen en de jeuk een van de neurotische verschijnselen vormen”. Bij deze pa-

tiënten zouden homo-erotische trekken zijn aangetoond. De vraag bij al deze patiënten is: waarom komt deze patiënt met deze jeuk en deze lokalisatie nu bij mij?

Jeuk en krabben zijn huidproblemen en vormen een groot gebied tussen lust en last.

De ars amandi en het huid-zijn

Het *halo*-fenomeen, waarbij de huid als deel van het individu wordt geïdentificeerd met de gehele persoonlijkheid, doet nog steeds in cultuur-antropologische zin opgeld. Mensen met een mooie, bruine en gave huid „zijn” aardig en seksueel aantrekkelijk. In de negentiende eeuw schreef Alfred Lord Tennyson (1809-1892) in *The Princess*:

*Man is the hunter, woman is his game...
We hunt them for the beauty of their
skins.*

Het sociale verkeer van mensen met een constitutioneel eczeem, acne vulgaris, psoriasis, alopecia areata of ongewenste haargroei is veelal door een verarming van het huidcontact ernstig gestoord. Juist in een tijd van tactiele deprivatie betekenen deze dermatosen in alle levensfasen een extra belasting in de communicatieve en relationele sfeer. Hiemee schuift de hermeneutische horizon van dermatosen op en worden de grenzen van de psychiatrie, psychologie, de wijsbegeerte van de taal, de antropo-

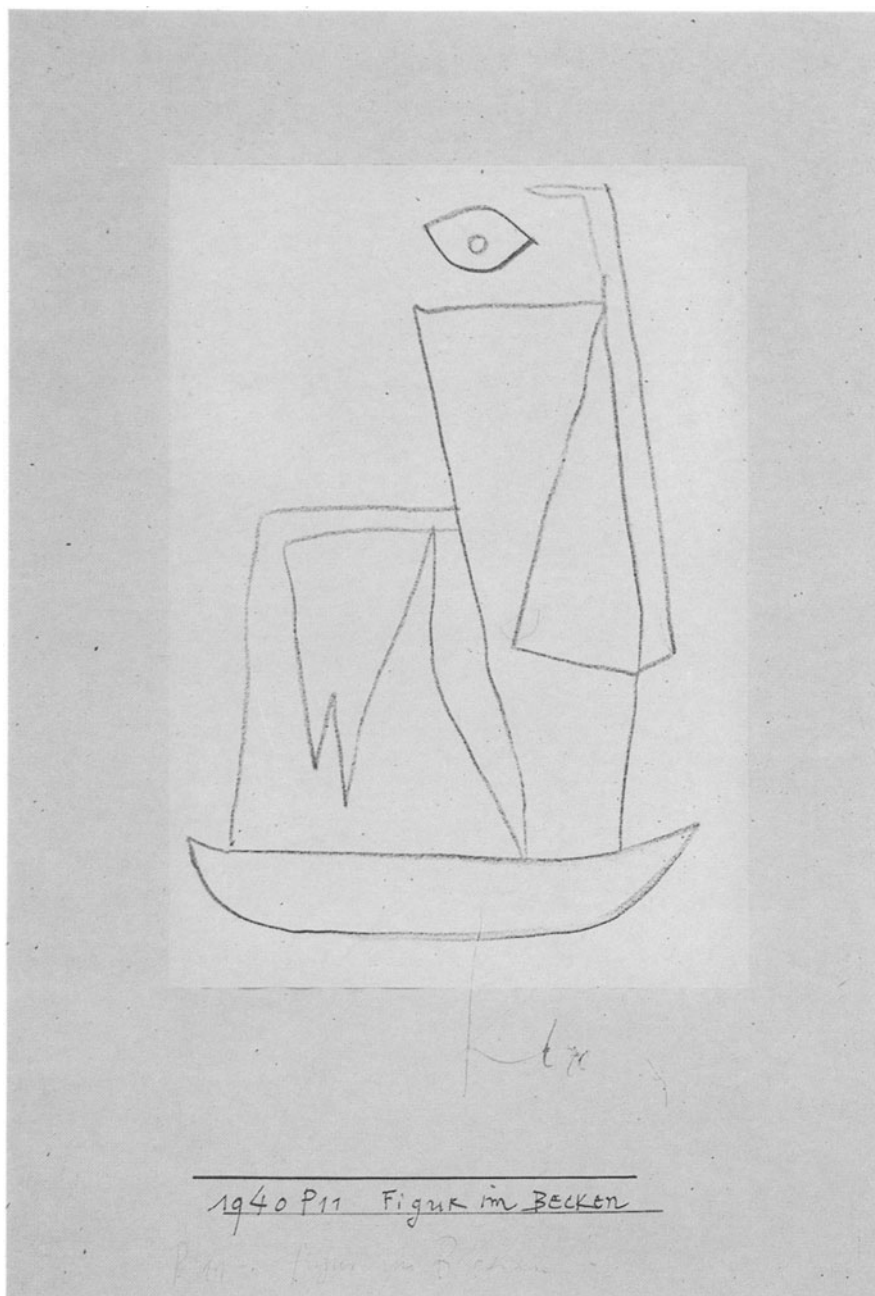
logie en de cultuur overschreden. De dermatologische wetenschap wordt dan dermatologische wijsheid, een synthese van biologie, psychologie en pathologie.

In zijn roman *De droomkoningin* beschrijft Maarten 't Hart een inauthentieke, intieme relatie. „Zij zat zo dichtbij, ik kon haar knie aanraken als ik dat wilde, en toch was ze ook oneindig ver weg omdat het waar was wat Bordewijk had gezegd: En in de zachte wrangheid van zijn vreugde verwonderde het hem dat het ganse paradijs van een man besloten kan liggen in zo iets raadselachtigs, en dat toch bekleed is met een huid gelijk aan de zijne”. De schrijver ty-

Ch. Burki „tekende wat hij toen zag” (boven).

Paul Klee: *Figur in Becken*, 1940 (links).

peert hiermee het opwindend lichaamsoppervlak – de huid – als tegenstelling van de authentieke liefkozing, die beleefd wordt als een totaliteit en onvervangbare beminnelijkheid.

Aanraken is aangeraakt worden. Hierin schuilen de huidervaringen van het ontvluchten of zoeken van de aanraking, de hardhandigheid of zachtzinnigheid, het kwetsbare of koesterbare, de afkeuring of genegenheid, van onlust tot lust. Deze andere (dan de fysiologische) modaliteiten van de huid worden op fijnzinnige wijze door Lemaire onderscheiden. De huidervaringen, die over de ander meer zeggen dan over zijn of haar loutere buitenkant, geven het eigene en unieke karakter aan *die* huid.

Ieder mens is én heeft zijn eigen huid.

Slot

In dit korte overzicht bleef de huid als drager van de uiterlijk zichtbare laesies door kindermishandeling onbesproken. Bij ecchymosen, hematomen in verschillende stadia van genezing, brandwonden al of niet secundair geïnfecteerd (kleine, ronde brandwonden als teken dat sigaretten op de huid zijn gedooft) en alopecia zal de huisarts eraan moeten denken.

Eveneens kwamen de tatoeages als „puberteitshobby” en de etnische artefacten niet aan bod. Zij komen over de hele wereld verspreid voor. Roald Dahl onthult ons in *Skin* op een verhaal over tatoeage. De hoofdpersoon Drioli wil een schilderij van zijn vriend – later een beroemd schilder – altijd bij zich hebben. Zij komen overeen dat de schilder op de rug van zijn vriend een voorstelling zal maken, die zal worden overgeta-

toeëerd. Tijdens een officiële tentoonstelling, na de dood van de kunstenaar, laat Drioli de aanwezigen zijn rug zien. Men wil dit fascinerende schilderij terstond kopen... weken later wordt het, prachtig ingelijst, te koop aangeboden! Naar de gezondheid van de oude man kunnen wij alleen maar gissen.

Na het instellen van de eerste Nederlandse leerstoel in de dermatologie te Amsterdam in 1867 is de kennis over huidziekten en seksueel overdraagbare ziekten enorm toegenomen. Daarin hebben ook de iatrogene en medicamenteuze dermatosen een plaats gekregen, evenals de huid als uitdrukkingsoorgaan van zwangerschap en interne en endocrinologische aandoeningen. Dat neemt niet weg, dat „wanneer wij alle mogelijke wetenschappelijke vragen beantwoord hebben onze levensproblemen nog in het geheel niet zijn aangeeraakt” (Wittgenstein).

In verband met de uitbreiding van de nucleaire technologische macht en de reeds voorgekomen ongelukken, om van de medische onmacht bij een eventuele beperkte kernoorlog maar niet te spreken, geef ik hier de afbeelding weer van een tekening van de Haagse kunstschilder *Burki*. Toen de atoombom op Nagasaki viel, bevond hij zich in Japanse krijgsgevangenschap. De mensen werden aan een intense hitte blootgesteld en *Burki* tekende wat hij toen zag.

Appelboom, Th., C. de Boelpaepe, G. E. Ehrlich et al. Rubens and the question of antiquity of rheumatoid arthritis. (1981) *J. Amer. med. Ass.* **245**, 483-486.

Bremer, G. J. Welke huidziekten ziet de huisarts. In: *Dermatologie voor de huisarts. Boerhaave Commissie voor postacademisch onderwijs in de geneeskunde, Leiden, 1966.*

Paul Klee: *Sie brüllt, wir spielen*, 1927.

Burki, C. Achter de Kawat. *Wever, Franeker, z.j.*

Chevalier, D. Klee. *Flammarion, Paris, 1971.*

Dahl, Roald. Skin. In: *Tales of the unexpected. Random House, New York, 1979.*

Deelman, T. Jan van Eyck, de dermatoloog en de patholoog-anatoom. (1951) *Ned. T. Geneesk.* **95**, 2787-2791.

Es, J. C. van. Patiënt en huisarts. Tweede druk. *Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht, 1980.*

Hamelink, Jacques. De huidaandoening. In: *De rudimentaire mens. Polak & Van Gennep, Amsterdam, 1968.*

Hart, Maarten 't. De droomkoningin. *De Arbeiderspers, Amsterdam, 1980.*

Havelaar, Just. Het portret door de eeuwen. Tweede druk. *Van Loghum Slaterus, Arnhem, 1932.*

Kramers, J. De Koran, uit het Arabisch vertaald. Zesde druk. *Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1978.*

Lemaire, T. De tederheid, gedachten over de

liefde. *Ambo, Bilthoven, 1968.*

Lepira. Tweede, herziene druk. *Geneeskundige Hoofdingspectie van de Volksgezondheid, Leidschendam, 1978.*

Mulisch, Harry. Wat gebeurde er met sergeant Massuro? In: *De versierde mens. De Bezige Bij, Amsterdam, 1960.*

Musaph, H. Huidige seksuologie. *Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht, 1977.*

Musaph, H. en J. R. Prakken. Pruritus anogenitalis. (1953) *Ned. T. Geneesk.* **71**, 290-295.

Schmid, G. Rede ter gelegenheid van de Paul Klee herdenking te Bern op 5 juli 1940. In: *Paul Klee. Centraal Museum, Utrecht, 1971.*

Spitz, R. The first year of life. *Int. University Press, New York, 1965.*

Statistisch zakboek 1980. *Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980.*

Vestdijk, S. Het glinsterend pantser. *De Bezige Bij, Amsterdam, 1978.*

Weijel, J. A. De mensen hebben geen leven. *Erven Bohn, Haarlem, 1970.*